

УДК 821.161.2Шев:316.722(438)

Людмила Ромащенко
Черкаський національний університет імені Богдана ХмельницькогоКОЛІЇВЩИНА В ХУДОЖНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
Т. ШЕВЧЕНКА І С. ГОЩИНСЬКОГО

У статті проаналізовано художню інтерпретацію українського повстання, відомого під назвою «Коліївщина», у творах Шевченка та Гощинського.

Ключові слова: Коліївщина, Шевченко, Гощинський

The article deals with the artistic interpretation of Ukrainian rebellion, known as Koliivshchyna, by Taras Shevchenko and Seweryn Goszczyński in their creative works.

Keywords: Koliivshchyna, Shevchenko, Goszczyński

W artykule przeanalizowano interpretację artystyczną powstania ukraińskiego zwanego Koliszczyzną w utworach Szewczenki i Goszczyńskiego

Słowa kluczowe: Koliszczyzna, Szewczenko, Goszczyński.

Попри величезну кількість шевченкознавчих досліджень, залишаються не до кінця з'ясованими джерела, які живили ранню творчість Т. Шевченка. Читацькі зацікавлення поета цього періоду з точністю неможливо відтворити (тим більше, що над дослідниками тяжіє сприйняте на віру зізнання поета в передмові до поеми «Гайдамаки»: «...надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого»), але можна з повним правом припустити, що тим підґрунтям, на якому виростала Шевченкова муза, була тогочасна романтична література, у тім числі польська, зокрема спадщина представників «української школи» в польському письменстві.

Дошукуючись витоків Кобзарєвої творчості, не можемо обійти його найвизначнішого твору романтичної доби — поеми «Гайдамаки» та чи не найоригінальнішої серед численної «гайдамацької» літератури поеми С. Гощинського «Канівський замок».

Дослідники звертали увагу на спільні та відмінні риси обох творів. Приміром, І. Франко, розглядаючи поему «Гайдамаки» в контексті європейської поезії, стверджував, що в ній, як і в творах Гощинського, Міцкевича, Мальчевського, В. Гюго, Тіка, Новаліса, виявився той відтінок романтичної школи, який не задовольнявся «самою фантастичністю і народним гумором, прагнув проникнути глибше в народне життя і шукати в ньому залишків кращого, ідеального стану, зразків героїзму, правдивої релігійності...». Водночас, на його думку, Шевченко вніс у романтичну поезію те, чого їй раніше бракувало, — пристрасть, вогонь, якусь елементарну силу, це вже «не ідилічна безтурботність козаків Богдана Залеського, не мелодраматична демонічність гайдамаків Гощинського», а жива людина з багатим внутрішнім змістом, жива енергійна натура з широкою гамою почуттів.

На подібності сюжету обох творів наголошував Л. Козловський, що відзначав навіть деякі переваги Гощинського над Шевченком, які зводив загалом до більшої повноти польської поеми.

М. Дашкевич виділяє чотири лінії, в яких збігаються «Гайдамаки» Шевченка із твором Гощинського: драматизм дії, в обох чується стогін українського народу, помста за особисту і народну кривду, схожі елегійні картини.

На подібності сюжету обох творів наголошували М. Зеров, В. Гнатюк, В. Лепкий, О. Мануйкін, В. Поліщук, О. Охріменко.

Проте це питання потребує детальнішої, більш ґрунтовної розробки.

Можна помітити спільні моменти в біографіях обох поетів. Шевченко — син кріпака, до двадцяти чотирьох років перебував у неволі, зазнав матеріальних нестатків, моральної наруги. Северин був сином панського слуги (його батько служив у війську офіцером, а після ліквідації польської державності пішов на службу до українських магнатів), бачив злидні власної родини й сам терпів їх чимало, за соціальним походженням, незважаючи на своє шляхетське звання, майже межував із селянською верствою.

Тарас ріс жвавим, непокірним хлопчиком, не раз побивав свого зведеного брата злодійкуватого Степанка, за що його незлюбила мачуха. А батько Григорій, помираючи, не залишив Тарасові ніякого спадку, пророкуючи, що з нього вийде або велика людина, або велике ледащо.

Северина під час навчання в уманській школі отців-василіян за буйну, запальну вдачу прозвали «Нероном»: він любив чубрити своїх колег. Після появи «Канівського замку» до поета пристало прізвисько «Гайдамака» і «Небаба».

Шевченко, демократ за переконанням, був борцем проти царської тиранії, близький до учасників Кирило-Мефодіївського братства, за що його жорстоко покарано. Гоцинський — польський патріот, теж переконаний демократ, виношував ідею загального вибуху проти російського самодержавства, приєднався до конспіративного гуртка молоді, став членом Товариства вільних братів-поляків, за що зазнав переслідувань поліції.

Обидві поеми з'явилися на світ у схожих суспільно-політичних обставинах: «Канівський замок» після поразки декабристів, напередодні Варшавського повстання, коли досяг апогею царський гніт, «Гайдамаки» — в часи розгулу реакції після поразки польського повстання.

Шевченко прийшов до теми Коліївщини закономірно. Народився на Звенигородщині, в місцях, де розгорталося повстання. Столітній дід Тараса Іван, учасник Коліївщини, розповідав онукові, родині, сусідам про ті бурхливі часи, про Залізняка і Гонту. Хлопчик виростав серед гайдамацьких пісень, переказів, які зберігала народна пам'ять. Про враження від тих розповідей, їхню роль у творчій біографії поета він розповість пізніше в поемі «Гайдамаки»:

Бувало, в неділю, закривши Мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітні очі, як зорі, сяли,
А слово за словом сміялось, лилось:

Як ляхи конали, як Сміла горіла...
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати...
Спасибі, дідусю, що ти заховав

В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

Зацікавлення С. Гощинського гайдамацьким повстанням було тривале і теж викликане, очевидно, перебуванням письменника в місцях найбільшого розмаху гайдамацького руху — Умані, Смілі, Чигирині, Черкасах, Лисянці, Медведівці, Корсуні, де ще були живі очевидці й учасники тих подій. Під впливом почутих переказів про Коліївщину (у той час Северин мешкав у сідляра Терешка в Умані) він пише свій перший твір — вірш «Спів про уманську різню» (1818), що став своєрідним підготовчим етапом у художньому освоєнні теми Коліївщини, зафіксував у ембріональному стані мотиви, які пізніше розгорнулися в «Канівському замку».

В обох поемах яскраво виражене фольклорне начало. Фабульний каркас обох поем скомпонований на основі фольклорно-романтичної традиції: палке кохання (Яреми і Оксани, Небаби й Орлики), розлука закоханих через втручання ворожих сил, помста. У фольклорному дусі виписані також характери героїв твору. Ярема — красивий, добрий, лагідний, покірний до пори до часу:

Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав, сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить...

Зовнішність та риси вдачі Небаби цілком відповідають характеристиці козака в народній творчості:

Пан сам собі, перед панами непокірний,
Меткий, мов сталі блиск у дзеркалі води,
Та в помсті, наче сталь, він і твердий, і вірний.
Він між своїми в славі й почестях завжди,
Бо він — душа дівчат і хлопців череди!
Той бравий, чорний вус, закручений кільцем,
Що в'ється над його рожевими устами,
Той погляд, що горить під чорними бровами,
Як полудневе сяйво перед дня кінцем.
І постать та струнка, яку кирея вкрила,
Так виділяється, коли він йде в походи,
Як щогла байдака, де нап'ялись вітрила...

Проте Шевченків Ярема приваблює: на совісті у Небаби великий гріх — в минулому він звабив дівчину Ксеню, яка збожеволіла, і, наче привид, блукає околицями Канівського замку, віщуючи криваві події.

Обидва письменники запозичують із народної пам'яті епізод посвячення ножів у Мотронинському монастирі (цей епізод у різному трактуванні зустрічається в усіх письменників, що пишуть про гайдамаччину). Щодо цього ритуалу, то С. Гощинський у передмові до поеми припускає, що така урочистість відбувалася не в одному місці, а й у побаченій ним дерев'яній капличці, що належала одному з монастирів у Лебединській пущі, біля міста Шполи.

Запозичені з народної творчості низка поетико-стилістичних засобів: легенди, перекази, повір'я, забобони, введені у фабульну канву, пісенна ритмічна і строфічна форми, художні засоби, повтори тощо.

Шевченко в художню структуру поеми вводить низку українських народних пісень (жартівливих, ліричних, історичних), які співають кобзарі, що надає творові неповторного національного колориту. Деякі з них, наприклад, пісню про Швачку взято епіграфом до розділу «Гонта в Умані».

У «Канівському замку» народні пісні у виконанні лірника розкривають трагедію нещасливого кохання Ксені, тривожать сумління Небаби, який відчуває власну провину перед дівчиною.

Споріднює польського та українського митців те, що головну увагу вони приділяють не стільки любовній інтризі, скільки загальній картині гайдамацького руху. Трагедія Оксани і Яреми, Небаби й Орлики відходить на задній план перед загравами пожеж і ріками розлитої крові, трагедія героїв вплітається в контекст долі загальнонародної. Рушійною силою в обох творах виступають не герої-одинаки, а повсталий люд.

Т. Шевченко, дошукуючись реальних причин повстання, виражає народний погляд на ці події: страшний за своєю силою вибух протесту став адекватною відповіддю народу на систему принижень і знущань, запроваджених панівною верхівкою:

На гвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть.

У Гощинського також близьке до народного трактування теми, реальних причин народного повстання. Він тлумачить їх як справедливу кару українського люду за кривди, заподіяні шляхтою. Доказом цього є звернення Небаби до козаків:

У кого батька закатовано різками,
Чю дружину уподобав хтивий пан,
У кого любу доньку згвалтував тиран,
У кого наречених забрано панами.
За болі батьківські, за смуток материнський,
За зганьблених дітей, дівчат, за плач сестринський,
Я закликаю вас і кличу поіменно.
Хай кожний виступить і біля мене стане!

Ця думка педалюється автором і в передмові до твору: «Ненависть українського народу до пригноблюючих його панів і спільність віри з сусідньою Москвою стали причиною наміру знищити польську шляхту принаймні в російських провінціях, де було найбільше конфедератів».

Тож цілком слушно зазначав М. Дашкевич: «Гощинський зберігав гідну подиву вірність колориту і був досить безстороннім живописцем часу польського пригноблення України. В його поемі відчувається живий народний переказ про гайдамацьку

різню, який у 20-х роках ще зберігав свою свіжість. Страшна дійсність постає перед читачем майже без викривлення в ту чи іншу сторону...».

Справді, поема цінна тим, що, на відміну від багатьох польськомовних творів, є спробою неупередженого ставлення письменника до відомих подій. Високо оцінюючи поему, сучасний польський дослідник Я. Кобишевський її художню вартість вбачає у тому, що вона була «першою широкою реалізацією романтичного постулату опертя поезії на народну творчість», а її найглибший сенс — у зіткненні між собою «образу шляхетського беззаконня з мріями народу про волю і зв'язаного з цим прагнення помсти за отримані кривди».

Обидва твори були надруковані, коли поетам сповнилося по 27 років. Випадковий збіг? Можливо. Але можлива й певна закономірність: саме в такому молодому віці письменники однаково зазнали істотного вливу поезики Байрона. Як і Байрон, С. Гощинський хотів прийти на допомогу повсталим грекам, але не здійснив свого наміру, бо мав у кишені всього півтори карбованці. Про байронівські впливи одверто зізнається сам письменник у критичній статті «Нова епоха польської поезії»: «Таємницю духу цієї поезії («Z. K.») можна вивести, на мою думку, як багато інших огріхів поезії польської загалом із нещасливого на нас впливу чорної фантазії Байрона».

У байронівському дусі скомпонована любовна інтрига (ця тріада виявилась у східних поемах англійського поета): у Шевченка — Ярема, Оксана, конфедерати; у Гощинського — Небаба, Орлика, панський управитель.

Поема «Гайдамаки» і «Канівський замок» належать до різновидів поем у романтичній літературі, які визначені як «національно-героїчні». Цьому жанровому різновиду властиве оволодіння широким історичним матеріалом, який би висвітлював розмах народної боротьби, а також поєднання епічного розвитку подій з виразною їх оцінкою, тобто суб'єктивним началом. У поемі «Гайдамаки» сильне епічне начало, увага сконцентрована на перебігу повстання, охоплено великий проміжок часу, починаючи з моменту розгортання виступу до його трагічного фіналу (хоч самої розв'язки у поемі немає, що зумовлено авторським задумом). Для фабули «Канівського замку» Гощинський обирає лише один епізод — зруйнування гайдамаками Канівського замку, оминаючи кульмінаційний момент, уманську різанину (хоча є згадка про те, що до Канева докотилася чутка про уманський погром).

І в «Гайдамаках», і в «Канівському замкові» наявні численні ліричні відступи, які виконують різноманітну роль: виявляють ставлення автора до подій, його позицію у розумінні важливих суспільних процесів, попереджають чи закликають окремі ситуації тощо.

Лірично забарвленими в обох поемах є пейзажі, які живуть в унісон з людськими вчинками, настроями. Наприклад, чудовою ліричною увертюрою — описом української природи навколо Канева — відкривається поема Гощинського («Стоять величні замку Канівського вежі, / Мов плечі велетня, підносяться до хмар...»). Ліричними, по-філософськи забарвленими роздумами про плинність і безкінечність людського життя розпочинається і твір Шевченка («Все йде, все минає — і краю немає...»).

Сумний настрій Небаби, який чекає на Орлику, довідується про її заміжжя, палає гнівом, відтінює відповідний опис природи («Сидить він у вечірнім при- смерку лісів...»). Так само трепетні почуття Яреми, який сподівається на зустріч із коханою, увиразнює мальовнича пейзажна картина, витримана в національно колоритному дусі:

Зорі сяють; серед неба
 Горить білолиций;
 Верба слуха соловейка,
 Дивиться в криницю;
 На калині, над водою,
 Так і виливає,
 Неначе зна, що дівчину
 Козак виглядає.

Зовсім інша пейзажна замальовка — сповнена тривожних передчуттів, прогножуюча драматичний розвиток подій — напередодні повстання, коли освячували ножі:

Із-за лісу, з-за туману,
 Місяць випливає,
 Червоніє, круглолиций,
 Горить, а не сяє,
 Неначе зна, що не треба
 Людям його світу,
 Що пожари Україну
 Нагріють, освітять.

Або в іншому місці: грізному, сповненому рішучих намірів помсти настрою Яреми відповідає опис грозового Дніпра:

А Дніпр мов підслухав: широкий та синій,
 Підняв гори хвилі; а в очеретах
 Реве, стогне, завиває.
 Лози нагинає;
 Грім гогоче, а блискавка
 Хмару роздирає.

І Шевченко, і Гоцинський використовують у пейзажах риторичні звертання (до місяця, до зорі), які олюднюють природу, віщуючи криваві події в людському соціумі.

Узявши для історичного тла сюжету поеми факт зруйнування гайдамаками на чолі зі Швачкою Канівського замку, С. Гоцинський припустився деяких неточностей.

Не відповідає дійсності те, що замок здобув Швачка й сам загинув під його уламками. Відомо, що Канівський замок штурмував Семен Неживий, родом з-під Мошен, який орудував на Черкащині, а історичний Швачка громив ляхів в околицях Василькова та Білої Церкви і після поразки повстання засланий до Сибіру. Його опорним пунктом був Фастів, куди приводили спійманих шляхтичів та євреїв і страчували за вироком суду, що відтворено в народній пісні, записаній М. Грушевським:

Ой хвалився та батько Швачка
 Та до Фастова йдучи —
 Ой будемо драти, панове-молодці,
 З китайки онучі.

Та ходить Швачка та по Фастові
Та у жовтих чоботях —
Ой вивішав жидів, ой вивішав ляхів
Та на панських воротах.

Не в усьому можна погодитися і з авторською концепцією трактування суті персонажа. Швачка в Гоцинського сміливий, безжальний, знаний на Січі чоловік, за що його обрали отаманом, і водночас інертний, довго зволікає з походом на замок, «він більше, ніж потрібно, спить, відпочиває», дуже часто «чаркою себе розігриває».

Неприваблива, якась аж демонічна зовнішність персонажа, змальована переважно в похмурих, темних барвах:

Він був страшний якийсь, мав риси кострубаті:
Звис в нього довгий вус на груди волохаті,
Стягнув аж півобличчя майже чорний шрам.
Хоч сивина на скронях — старості сліди,
Та заливав лице рум'янець молодий.
Вогнисте, чорне око, що ледь-ледь іскрило,
На темному обличчі глибоко сиділо.

Критичне ставлення до героя зафіксоване в епітетах «плюгавий», «лайдак», «п'яниця», «чортів виродок», «син згуби».

Крім того, автор надмірно акцентує на мстивості ватажка повстанців, його непогамовній жорстокості, лютій ненависті, що виявилось в переслідуванні слабкої жінки (в подібній ситуації опинилася й Ружена з роману Г. Колісника «Полин чорний, мак гіркий»).

Нашарування демонічності, величезну силу ненависті до шляхти можна помітити і в образі Яреми, але він не позбавлений авторської симпатії:

Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотири
Так і кладе.

Чи в іншому епізоді:

... а Ярема
Не ріже — лютує:
З ножем, в руках, на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає
Нігде ні одного...

Концепція образу прославленого гайдамацького ватажка у поемі Гоцинського помітно відрізняється від фольклорної і від Шевченкового трактування цієї історич-

ної постаті в поезії «Швачка», написаній під впливом народних пісень про Швачку, одну з яких — «Ой поїжджає по Україні та козаченько Швачка» — Кобзар називає у щоденнику «улюбленою». У Шевченка Швачка — справді народний улюбленець, герой, що хоче звільнити народ від польсько-шляхетського панування:

Не дам же я вражим ляхам
В Україні жить.

Поезію «Швачка» Т. Шевченко написав на засланні 1848 року. Отже, події з часів Коліївщини цікавили Кобзаря й після написання поеми «Гайдамаки».

Концепція образу Швачки в Шевченковій поезії близька (як це не дивно) до авторської концепції цього героя у п'єсі «Ванда Потоцька» маловідомого польського письменника М. Суховерського (1802–1874). Фабульну основу п'єси склали реальні події, а саме: спроба решток розбитих під Уманню гайдамаків на чолі зі Швачкою захопити у червні 1769 року Львів, щоб визволити ув'язнених товаришів та пограбувати місто. У той час, коли деякі українські поціновувачі Шевченкової поезії (наприклад, П. Куліш) відверто насторожено сприйняли його твори про Коліївщину, то польський автор, попередник Кобзаря, трактував отамана гайдамаків Швачку як справедливого месника за злочини розперезаної шляхти, борця за волю для пригноблених і покривджених. Ця думка виражена у зверненні ватажка до бойових побратимів, яке перегукується з цитованим вище зверненням козака Небаби до повстанців: «Слухайте мене браття! Оце наближається нарешті довго сподівана хвилина, скоро перестанемо бути викиднями цього світу, засвітає нам ліпша доля... Кого позбавлено коханої нареченої, видерто волю, майно, зневажено людську гідність, хто має душу сміливця, той хай іде за мною... Досить цієї неволі... Покажімо тим злочинцям і негідникам, що і хлоп зуміє бути паном, покажімо світові, що вільність і рівність мають панувати всюди».

Поема «Гайдамаки» пройнята наскрізним гуманістичним пафосом (у Гоцинського подібні почуття притлумлені, прочитуються в підтексті). Передаючи у яскравих, зворушливих ескізах грізну велич Коліївщини, Шевченко не смакує кровопролиттям, для нього війна — найбільше зло, яке здатні вигадати люди. У творі чимало кривавих малюнків, якими письменник закликає своїх і чужих схаменутися, припинити багаторічне кровопролиття, дійти братерської згоди. Цілком слушно з цього приводу зауважував Б. Лепкий: «... наміром Шевченка не було розбурхувати канібальські інстинкти, а навпаки, коли він ставив нам перед очі кривавий образ Коліївщини, то робив це тому, щоб показати, до якого лиха доводить людство суспільна й національна кривда».

Та й сам поет на закиди критики (особливо польської) у розбурхуванні кровожерних почуттів, розпалюванні національної ворожнечі немовби заздалегідь дає однозначну відповідь у передмові до поеми: «Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря — слав'янська земля». Тому не можемо погодитися з твердженням Ф. Кейди, що Т. Шевченко, виступивши творцем національної свідомості, «у ставленні українців до своїх національних ворогів бачив лише «кров за кров» і «муки за муки».

Гуманістичний пафос Шевченкової поеми успадкували сучасні історичні твори про гайдамаччину: романи «Побратався сокіл», «На крутозламі», «Великий благо-

---

віст», М. Сиротюка, «Гайдамаки», «Прийдімо, вклонімося...» Ю. Мушкетика, «Полин чорний, мак гіркий» Г. Колісника та ін.

Так, гуманістична концепція роману «Полин чорний, мак гіркий» Г. Колісника в оцінці складних і трагічних подій Коліївщини полягає у запереченні проявів насильства, в осудженні розпалюваної між двома народами-сусідами ворожнечі, що яскраво проілюстровано вигаданою історією шляхтянки Ружени.

Небагата полька дбайливо і безкорисливо доглядає хворого українського козака Івана Глобу, відмовившись від золотого дуката за свої послуги, а прості українські селяни допомагають Ружені, коли вона опинилася серед біженців; старий пасічник хоче навіть залишити її з сином у себе, доки триватиме кривавий вир. Та коли жінка все ж вирушила в дорогу за своїм судженням, пасічник благає в Бога милості для неї й заступництва.

Страшним обвинувачувальним актом людській жорстокості звучить у романі смерть красуні-польки та її сина Адася, а образ Мадонни з немовлям піднімається до рівня символу краси й материнства, зневаженого війною: очам старого пасічника, поки молода мати віддалялася, «відкривалося найпрекрасніше з усіх видив, які судилося зріти за довге життя, — справжня врода, складна, чудесна, майже незбагненна... Одходила назавжди благоуханна мить весни людської!».

Не тільки Г. Колісник, а й усі інші письменники, що художньо реконструюють події Коліївщини, неминуче звертаються до творчого досвіду геніального попередника, але це вже тема наступної розмови.